

«ΟΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΕΣ ΚΑΙ Ο ΧΡΟΝΟΣ»

ΟΜΙΛΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΚΥΡΙΑΣ ΓΑΛΑΤΕΙΑΣ ΣΑΡΑΝΤΗ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Κύριοι Συνάδελφοι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Εὐχαριστῶ τὸν κύριο Ἀντιπρόεδρο Γ. Μητσόπουλο γιὰ τὰ καλὰ του λόγια.
Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφο κύριο Ἀγγελο Βλάχο ποὺ παρουσίασε τὸ ἔργο μου
μὲ τόση ἀγάπη.

Εὐχαριστῶ καὶ τὸν κύριο Νίκο Ματσανιώτη, Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀκα-
δημίας Ἀθηνῶν, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσει τὸ κείμενο.

Τὴν ἐπίσημη γιὰ μένα αὐτὴ ὥρα ποὺ ἔχω τὴν τιμὴ νὰ βρισκομαι στὸ βῆμα τῆς
Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, εὐλογία εἶναι ἡ βαθιὰ συγκίνηση ποὺ μὲ κατέχει.

Θέλω ἀπὸ αὐτὸ τὸ βῆμα νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου στοὺς ἀξέχαστους
γονεῖς μου Τρύφωνα καὶ Ἑλένη Σαράντη, ποὺ πρῶτοι αὐτοὶ μὲ στοργή, μὲ φροντίδα
καὶ συνέπεια μὲ ποδηγέτησαν στὸν δρόμο τῆς ἀγάπης γιὰ τὰ γράμματα.

Σὲ αὐτὴ τὴν τόσο σημαντικὴ ὥρα τῆς ζωῆς μου, ἐκ βαθέων εὐχαριστῶ τὸν
σύζυγό μου Σταῦρο Πατσούρη καὶ τὰ παιδιὰ μου, ποὺ μὲ ἀνεξάντλητη ἀγάπη
μοῦ συμπαραστάθηκαν καὶ μοῦ συμπαραστέκονται.

Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἀρχίσω τὴν ὀμιλία μου τιμώντας τὴν πρώτη Ἑλληνίδα
ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν τέχνη τοῦ λόγου, τὴν Ἑλισάβετ Μουντζάν Μαρτινέγκου.

Γεννήθηκε στὴν Ζάκυνθο τὸ 1801 καὶ πέθανε τὸ 1832, ἀφήνοντάς μας μόνο τὴν
σπαραχτικὴ αὐτοβιογραφία της.

«...Ἡ ἀναμμένη ἀγάπη τὴν ὁποῖαν αἰσθανόμουν γιὰ τὰ γράμματα...» γράφει,
καὶ αὐτὴ ἡ φράση της μένει στὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία καημὸς καὶ ἀγώνας μιᾶς
προικισμένης φύσης, ποὺ προσπάθησε στὴν λίγη ζωὴ ποὺ τῆς ἔδωσε ἡ μοίρα νὰ
ἐκφράσει τὴν προσωπικὴ της ἀποψη, τὴν αὐστηρὰ ἀτομικὴ της θέση μέσα στὸν χρόνο.

Ἡ εὐαισθησία της, οἱ πνευματικὲς ἀνησυχίες της, οἱ σκέψεις της, οἱ μικρὲς
χαρὲς ποὺ ἔζησε καὶ μαζί ἡ ἐπιβιωτικὴ της ὑποταγὴ στοὺς κανόνες καὶ στὸν τρόπο
ζωῆς τῆς ἐποχῆς της καὶ τῆς τάξεώς της, θὰ χάνονταν ἔτσι ὅπως χάθηκαν καὶ οἱ
40 τραγωδίες ποὺ εἶχε γράψει, ἂν ὁ γιὸς της Ἑλισαβέτιος Μαρτινέγκος δὲν ἀπο-
φάσιζε νὰ δημοσιεύσει τὴν αὐτοβιογραφία της, τὸ 1881, περικομμένη καὶ αὐτὴ.

Θὰ χανόταν ἀσφαλῶς ἔτσι ὅπως χάνονται στὴν ροὴ τοῦ χρόνου πολλὰ καὶ
ἄξια, σὲ ὅλες τὶς προσπάθειες τοῦ ἀνθρώπου νὰ καταλάβει καὶ νὰ ἐκφράσει κάτι
ἀπὸ τὸ νόημα τῆς ζωῆς.

Αυτή ἡ «ἀναμμένη ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα» — καὶ λέγοντας γράμματα θὰ πρέπει νὰ ἐννοοῦμε τὴν προσπάθεια νὰ κατανοήσουμε τὸ ἄγνωστο ποῦ μᾶς περιβάλλει — αὐτὴ λοιπὸν ἡ ἔκφραση σφράγισε μὲ τὴν νεανικὴ τῆς ἀφέλεια τὸν μόνιμο καημὸ ὅλων τῶν λογοτεχνῶν.

Ὁ χρόνος ἦταν ἐχθρικός γιὰ τὴν Ἑλισάβετ Μαρτινέγκου. Ἡ ἐποχὴ ποῦ ἔζησε, ἡ γυναικεία φύση τῆς, ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ κοινωνία ὅπου ἀναπτύχθηκε, ἦταν ὅλα ἰδιαίτερα ἀρνητικά.

Δὲν ξέρω ἂν ἡ πρώτη Ἑλληνίδα πεζογράφος συνειδητοποιοῦσε καὶ πόσο αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπανάσταση ποῦ ὀλοκλήρωνε ὅταν, ὑπακούοντας σὲ μιὰ προσταγὴ τελειῶς ἀνερμήνευτη, ἀκατανόητη καὶ ἀδικαίωτη, ἔγραφε, κρυφά, ἐπίμονα, καὶ καμία δύναμη δὲν μπορούσε νὰ τὴν σταματήσει. Μὲ αὐτὴ τὴν διαπίστωση μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς ὀρίζεται ὁ λογοτέχνης.

Πολλὰ ἔχουν ἀλλάξει ἀπὸ τότε, ὅμως ἓνας πυρήνας μένει ἀναλλοίωτος καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴν σκέψη ὅτι τὸ νὰ γράφεις εἶναι μιὰ πράξη ἐπαναστατικὴ, ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ ἔργο ποῦ ἀποδίδει ἡ προσπάθεια τοῦ λογοτέχνη δὲν ἔχει τὴν δύναμη νὰ ἐπηρεάσει καὶ νὰ διαμορφώσει συνειδήσεις. Εἶναι καὶ μένει ἐπαναστατικὴ πράξη, γιὰτὶ μὲ τὸν δικὸ τῆς τρόπο μάχεται τὸν χρόνο.

Μπορεῖ αὐτὴ ἡ αἴσθησις νὰ εἶναι μιὰ αὐταπάτη, μπορεῖ στὴν πραγματικότητά νὰ εἶναι κατάλοιπο ποῦ ἔρχεται ἀπὸ τὰ βάρη τῶν αἰώνων, ὑπάρχει ὅμως μέσα σὲ κάθε λογοτέχνη καὶ τὸν ἀκολουθεῖ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Ἡ τέχνη γεννήθηκε ἴσως ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ποῦ νιώθει ὁ ἄνθρωπος νὰ προβάλει τὸ ἀποτύπωμά του πάνω στὰ πράγματα ... Ὁ προϊστορικός ἄνθρωπος ἄφησε τὸ στίγμα του στὰ σπήλαια. Ὅλοι ἔχουμε δεῖ σὲ βιβλία καὶ σὲ μουσεῖα τὸ ἀποτύπωμα μιᾶς παλάμης ποῦ ἔμεινε, ἀφθαρτὴ παρουσία ἑνὸς καλλιτέχνη, ποῦ δὲν μπορούσε αὐτὸς νὰ σχεδιάσει ζαρκάδια καὶ κυνηγοὺς ὅπως ἄλλοι, ὅμως κάτι ἤθελε νὰ πεῖ, μέσα στὴν τραγικὴ του προσπάθεια νὰ ὑπάρξει καὶ ἴσως αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία νὰ προσδιορίζει τὸν πρῶτο λογοτέχνη.

Ὁ λογοτέχνης, νομίζω πῶς αἰσθάνεται περισσότερο ἀπὸ ὅποιοιδήποτε ἄλλον τὴν πίεσις τοῦ χρόνου. Εἴτε τὸ συνειδητοποιεῖ εἴτε ὄχι, ξέρει πῶς τὸ παρὸν, αὐτὴ ἡ ἐλάχιστη στιγμή ποῦ εἶναι τὸ παρὸν, εἶναι ἡ καταδίκη του ἢ ἡ ἐλευθερία του.

Ὁ λογοτέχνης, ἂν ἔχει τὴν Χάρη, εἶναι ὑποχρεωμένος ἀπὸ μιὰ ἐσωτερικὴ ἐπιταγὴ νὰ δημιουργήσῃ ἔργο ἀπὸ τὸ μηδέν, μὲ ὕλικα τὶς λέξεις, τὶς ἀπλὲς καθημερινὲς λέξεις. Αὐτὲς οἱ φθαρμένες ἀπὸ τὴν χρῆσις λέξεις φορτίζονται ἀπὸ τὴν δική του φαντασία, τὸν δικὸ του ἐσωτερικὸ πλοῦτο, παίρνουν ἄλλη δύναμη, ἄλλη ὁμορφιά, δημιουργοῦν κάτι αὐτόνομο, ποῦ εἶναι ἡ ἔκφρασις τῆς προσωπικῆς του

ματιᾶς στὸν κόσμο, κάτι νέο πὸ ἀναλαμβάνει — ὄντας νέο — τὴν προσπάθεια νὰ ἐξηγήσει τὴν παμπάλαιη ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης φύσης.

“Ὅσο ἀντιφατικὰ καὶ αὐτοαναιρούμενα νὰ φαίνονται αὐτὰ — τὸ νὰ εἶναι δηλαδὴ ἀπόλυτα νέο κάτι, καὶ συγχρόνως παμπάλαιο, πορεύονται μαζὶ καὶ βασανίζουσι τοὺς λογοτέχνες ὅταν σὲ μοναχικὴ ὥρα, αὐτοκριτικῆς ἢ ὑπερηφάνειας γιὰ τὸ ἐπίτευγμά τους, ἀναρωτιοῦνται βαθύτερα: Τί εἶναι δικό του; Τί εἶναι ἐπίδραση; Τί εἶναι ἐκλεκτικὴ συγγένεια; Τί εἶναι ἀποκάλυψη σὲ ὥρα εὐλογημένη μιᾶς ἀλήθειας πὸ μένει ἀμετακίνητη στοὺς αἰῶνες καὶ περιμένει νὰ δοθεῖ ἡ χάρις σὲ κάποιον νὰ τὴν παρουσιάσει στοὺς ἄλλους, νέα καὶ πανάρχαιη, δική του καὶ ξένη, φθαρμένη καὶ ἀνανεωμένη, ὁλόδροση καὶ κατακουρασμένη.

Πῶς νὰ μὴν χάνει τὰ ἀνθρώπινα μέτρα του ὁ λογοτέχνης σ’ αὐτὴ τὴν ἀντιφατικὴ διαδρομὴ τῆς δημιουργίας; Πῶς νὰ μὴν γλιστράει ἀπὸ τὴν θεία ταπεινοφροσύνη στὴν ἔπαρση καὶ πῶς νὰ μὴν μεθάει ἀπὸ θεϊκὴ τάχα δύναμη δημιουργίας, ἐνῶ νιώθει τὸν χρόνο ὄρες-ὄρες νὰ τὸν πιέζει ἀφάνταστα;

Πόσο ὠραῖα μίλησε καὶ γι’ αὐτὸ ὁ Καβάφης μὲ γνώση, αὐστηρότητα καὶ ἐλαφριά εἰρωνεία στὸ ποίημα «Τὸ πρῶτο σκαλί».

«...Κι αὐτὸ ἀκόμη τὸ σκαλί τὸ πρῶτο πολὺ ἀπὸ τὸν κοινὸ τὸν κόσμον ἀπέχει... “Ὅλοι θέλουσι νὰ εἶναι πολῖτες στῶν ἰδεῶν τὴν πόλιν. Καὶ δύσκολο στὴν πόλιν ἐκεῖνη εἶναι καὶ σπάνιο νὰ σὲ πολιτογραφήσουν...».

Ἄλλοτε ὁ χρόνος φεύγει, καὶ σὲ δυὸ χρόνια μέσα ὁ νέος ποιητὴς Εὐμένης ἔγραψε ἓνα εἰδύλλιο μονάχα.

«Ἀλλοίμονο εἶναι ὑψηλὴ, τὸ βλέπει, πολὺ ὑψηλὴ τῆς ποιήσεως ἡ σκάλα...».

Αὐτὴ τὴν παγερὴ αἴσθησιν τῆς ροῆς τοῦ χρόνου ζοῦνε ὅλοι ὅσοι συνειδητοποιοῦν τὸ μέγεθος τῆς σκάλας καὶ συνειδητοποιοῦν τὸ μηδαμινὸ τῆς ἀπόδοσός τους. Ἐνῶ ὁ χρόνος χάνεται, ὁλότελα ἀδιάφορος γιὰ τὰ ἀνθρώπινα ὄνειρα, τίς ἀυτπάτες, τίς προσπάθειες, τὰ ἔργα.

Ἄλλοτε ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀριθμὸς ἐστὶ κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον, ἀριθμὸς οὐχ ὡς ἀριθμοῦμεν ἀλλ’ ὁ ἀριθμούμενος.

Νὰ γινώριζε ἄραγε ὁ νέος ποιητὴς Εὐμένης τὸν ὀρισμὸ; Δύο χρόνια ἓνα εἰδύλλιο... Τόσο νέος καὶ τρομάζει καὶ πικραίνεται καὶ παραπονεῖται καὶ ἀριθμεῖ τίς ἡμέρες καὶ τίς νύχτες πὸ χρειάστηκαν νὰ τελειώσῃ τὸ μοναδικὸ ἄρτιο ἔργο του. Ἄλλοτε ὁ χρόνος ὁ ποιητῆς, ὁ νέος, εἶναι τόσο παλιὸς ὅσο καὶ ὁ κόσμος.

Ποιὸς θὰ τοῦ πεῖ πῶς ὁ ἀριθμούμενος χρόνος δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὴν ἀπόδοσή του; Ποιὸς θὰ τοῦ ἐξηγήσῃ ὅτι ὁ δημιουργὸς δὲν μετράει, δὲν ἀριθμεῖ, οὔτε κατὰ τὸ πρότερον οὔτε κατὰ τὸ ὕστερον. Μόνος του θὰ καταλάβει πῶς ἴσως τὴν ὥρα τῆς δημιουργίας δὲν ὑπάρχει χρόνος.

Εύκολο νά όριστεῖ, δύσκολο νά κατανοηθεῖ. Ἔτσι κάποια στιγμή οἱ λογοτέχνες, ποιητές καί πεζογράφοι, ζοῦνε τήν ἀγωνία, τήν πανανθρώπινη ἀγωνία τους ὅπως τήν ἔχει ἐκφράσει στό ἐνδέκατο βιβλίο τῶν συνταρακτικῶν Ἐξομολογήσεών του ὁ Ἅγιος Αὐγουστῖνος.

«Τί εἶναι πραγματικά ὁ χρόνος; Ὅταν κανένας δέν μοῦ τὸ ρωτάει, τὸ γνωρίζω. Ὅταν πρόκειται νά τὸ ἐξηγήσω, δέν τὸ ξέρω πιά. Καί ὅμως, τολμῶ νά βεβαιώσω θαρραλέα — γνωρίζω πῶς, ἂν δέν γινόταν τίποτα, δέν θά ὑπῆρχε διόλου χρόνος παρελθόν, πῶς ἂν δέν ἐρχόταν τίποτα, δέν θά ὑπῆρχε μέλλον, πῶς ἂν τίποτα δέν γινόταν, δέν θά ὑπῆρχε διόλου παρόν. Μά αὐτοὶ οἱ δύο χρόνοι, τὸ παρελθόν καί τὸ μέλλον, πῶς γίνεται νά ὑπάρχουν ἀφοῦ τὸ παρελθόν δέν ὑπάρχει πιά καί τὸ μέλλον δέν ὑπάρχει ἀκόμη. Ἀκόμη καί τὸ παρόν, ἂν ἦταν συνεχῶς γιὰ πάντα παρόν, χωρὶς νά χάνεται μέσα στό παρελθόν, δέν θά ἦταν πιά χρόνος, θά ἦταν αὐταπάτη...».

Μὲ δυσκολία ἀπαγκιστρώνεται κανεὶς ἀπὸ τὴν γοητεία τῶν Ἐξομολογήσεων τοῦ Αὐγουστίνου. Καί σήμερα σ' αὐτὴ τὴν μικρὴ προσπάθεια νά φωτίσουμε, ἂν γίνεται, τὸ πῶς ζεῖ τὴν ἀγωνία τοῦ χρόνου ὁ λογοτέχνης, οἱ Ἐξομολογήσεις του μᾶς βοηθοῦν. Λέει: «Ἐσύ, Κύριε, παρηγοριά μου καί Πατέρα μου, εἶσαι αἰώνιος. Ἐγὼ ὅμως ἔχω διασκορπιστεῖ μέσα στὸν χρόνο...».

Καί οἱ λογοτέχνες, ὄντας διασκορπισμένοι μέσα στὸν χρόνο, αἰσθάνονται ὅμως συχνά, κατὰ κάποιο τρόπο, τὴν γεύση τῆς αἰωνιότητος, τὴν προνομιακὴ αἴσθηση μιᾶς μακρύτερης διάρκειας.

Αὐτὸ εἶναι ἓνα σημεῖο πού συχνά παρερμηνεύεται καί προκαλεῖ σχόλια, ὄχι πολὺ κολακευτικά.

Ὁ λογοτέχνης ὅμως, πὺ πολὺ ἀπὸ ἄλλους, ἔχει τὴν πιθανότητα καί τὴν δυνατότητα νά προσεγγίσει τὸ αἰώνιο, μπορεῖ νά νιώσει θεϊκὰ δυνατός, μεθυστικὰ ἰσχυρὸς καί αὐτὸ μόνον κατὰ τὴν στιγμή πού μέσα του γίνεται ἡ ἀλχημεία τῆς πρώτης ιδέας, τὴν στιγμή τῆς Δημιουργίας ἀπὸ τὸ κενὸ στό ἔργο, ἀπὸ τὶς φθαρμένες λέξεις στό ἔργο τὸ ὅποιο, μόνο του, συνεχίζει τὴν πορεία του στὸν χρόνο. Αὐτὴ ἡ αἴσθηση, πού μπορεῖ νά εἶναι αὐταπάτη ἐπικίνδυνη, εἶναι ὅμως μαζὶ καί μετατόπιση σὲ σφαῖρες ἀνεξέλεγκτες, εἶναι κάτι πού βοηθάει νά ἀντέξει κανεὶς τὸ λίγο πού μπορεῖ, τὸ λίγο πού εἶναι. Ἄν περάσει τὸ ὄριο τῆς μέθης τῆς Δημιουργίας, θά νιώσει ἴσως τὴν ἱερὴ ἀνατριχίλα ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Ἡράκλειτου, πού ἀκούγεται καί σημαίνει τὸ ἴδιο δυνατά, καί χτυπάει στό αἶμα μας μαζὶ μὲ τὴν γλώσσα τὴν Ἑλληνική:

«Ἥλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα, εἰ δὲ μή, Ἐρῶνες μιν τὴν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν».

Τὸ ξέρει καὶ τολμᾷ, τὸ ξέρει πῶς καὶ ὁ ἥλιος ἂν ὑπερβεῖ τὰ μέτρα, ἂν κλέψει τὴν φωτιά, ἂν προσπαθῆσει νὰ καταλάβει μὲ θεία ἔμπνευση καὶ δημιουργικὸ πάθος, θὰ τὸν κυνηγήσουν οἱ Ἑρινύες τῆς Δίκης, θὰ τὸν τιωρήσουν γιὰ τὴν ὕβρη, θὰ τὸν κάμουν μὲ κάθε τρόπο νὰ νιώσει ὅτι εἶναι ἄνθρωπος μόνον καὶ ὄχι θεός.

Ἄνθρωπος μέσα στὸν χρόνο, μὲ τίς δυνατότητες καὶ τοὺς περιορισμοὺς τοῦ χρόνου, μὲ τὴν αὐταπάτη τῆς δημιουργίας καὶ συγχρόνως μὲ τὴν γνώση πῶς μερικοί, λίγοι, ἐλάχιστοι στὴν ροὴ τῶν αἰώνων, ἔπιασαν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ θαύματος ποὺ λέγεται ζωὴ, ἄφησαν τὰ ἔχνη τους στὴν λογοτεχνία, ἀποκάλυψαν καὶ φώτισαν ἀλήθειες καὶ μυστήρια... καὶ οἱ Ἑρινύες, γοητευμένες ἀπὸ τὸ πείσμα, ἀπὸ τὴν δύναμη καὶ τὸν δημιουργικὸ οἴστρο τους, δὲν τοὺς χτύπησαν, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ὑπέρτατη δύναμη δὲν ἔριξε τοὺς κερανοὺς της.

Ὁ κάθε ἓνας ποὺ προσπαθεῖ νὰ καταλάβει, νὰ δημιουργήσῃ,—συχνὰ χωρὶς νὰ ἔχει ἀνέβει στὸ Πρῶτο Σκαλί—ὄνειρεύεται τὴν σκάλα τὴν μεγάλη καὶ ξεγελιέται μὲ τὸ λίγο. Πῶς καὶ γιατί συμβαίνει αὐτό; Χάρη εἶναι; Δύναμη εἶναι; Μοίρα εἶναι; Ποιὰ ἀπάντηση νὰ δώσουμε δὲν ξέρω.

Συχνὰ μοῦ ἔρχεται στὸ νοῦ ἓνας στίχος τῆς Emily Dickinson ἀπὸ τὸ ποίημά της Ἄβελ. Ἕνας στίχος μόνο.

«Σκέφτομαι τὴν ἄχρονη διαφορῶμενη ἔννοια τῶν πραγμάτων, ποὺ κάνει τὴ ζωὴ μας θάνατο, τὴν ἀγάπη μας μίσος...».

Τὸ ἄχρονο σημαίνει γιὰ μᾶς θάνατο καὶ ὁ χρόνος ζωὴ. Οἱ ἀντιφατικὲς θέσεις ποὺ παίρνουμε ἀντίκρου στὸν χρόνο δείχνουν τὴν ἀπειρία, τὴν ἄγνοια καὶ μαζὶ τὴν γνώση τῆς βαθύτερης οὐσίας του. Γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους εἶναι δυνατόν ὁ ρυθμὸς του νὰ εἶναι ἀργός καὶ γρήγορος, σταθερὸς καὶ ἀφανής. Σὲ ἓνα δευτερόλεπτο περνάει κανεὶς ἀπὸ ὅλα τὰ στάδια ποὺ ἐπιβάλλει ὁ πυρετὸς τῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας. Ἀνακούφιση αἰσθάνεται κανεὶς, καθὼς τὸ ἀδυσώπητο λεπτὸ φεύγει καὶ χάνεται γιατί μπορεῖ νὰ ὄνειρεύεται πῶς τὰ ἐπόμενα δευτερόλεπτα θὰ εἶναι γι' αὐτὸν πιὸ εὐνοϊκά, πιὸ καλοπροαίρετα, πιὸ ἐμπνευσμένα. Πάντως αὐτὸ τὸ ξεκόκκισμα τοῦ χρόνου δίνει παράλληλα τὴν αἴσθηση ὅτι ὑπάρχεις, ὅτι παρακολουθεῖς τὸν ρυθμὸ του, καὶ μαζὶ τὴν αὐταπάτη ὅτι κυριαρχεῖς ἢ τουλάχιστον συμμετέχεις σ' αὐτὸ τὸ ἀέναο γίγνεσθαι. Αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ ποῦμε χαρὰ τῆς ζωῆς, ἢ ἀκόμη συνείδηση τῆς ζωῆς, καὶ ἀκόμη βαθύτερη γνώση τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς καὶ γιατί ὄχι, ἀποκαλυπτικὴ κατανόηση τῆς ζωῆς.

Ἄλλωστε ἡ οὐσία τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς ποίησης καὶ τῆς πεζογραφίας αὐτὸ εἶναι: ἡ ἀποκάλυψη μιᾶς ἀλήθειας ποὺ μένει κρυφὴ, ἀναλλοίωτη, καὶ αἰώνια, ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὸ κύλισμα τοῦ χρόνου. Ψιχία μόνον ἀποκαλύπτονται σὰν ἀστραπή

στό σκοτάδι, πού θυμίζουσαν πάλι τὸν λόγο τοῦ Ἡράκλειτου: *Ἄρμονίη ἀφανῆς φανε-
ρῆς κρείττων.*

Εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς ὅλοι ξεγελιόμαστε μὲ τὴν διατύπωση «ροή τοῦ χρόνου». Αὐτὴ ἡ αἴσθησις τοῦ ποταμοῦ πού κυλάει ἀσταμάτητα καὶ χάνεται σὲ μιὰ θάλασσα ἀπέραντη, ἀγνωστὴ, ἀνεξερεύνητη, ἔρχεται κάποια στιγμή πού μᾶς ἀποκαλύπτεται τελείως διαφορετικῆ. Κυκλική, διαρκῶς ἐπαναλαμβάνοντας τὴν ἴδια κίνησις τῆς ἀνακύκλωσης καὶ διατηρώντας στὸ ὑποσυνείδητο τῆς ἀνθρώπινης μνήμης στοιχεῖα ὁμοίμορφα, ἀναλλοίωτα, ἀφθαρτα, καμιά φορὰ τόσο ζωντανά, τόσο πειστικά λὲς καὶ ἔγιναν τούτῃ τὴν στιγμή καὶ ὄχι πρὶν ἀπὸ χιλιάδες χρόνια, σὲ ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ὑπὸ ἄλλες συνθῆκες.

Ὁ λογοτέχνης κατορθώνει νὰ κατανοήσει ἀναζητώντας τὴν ἀποκαλυπτικὴ ἀστραπὴ τῆς ἔμπνευσης καὶ νὰ προβάλλει ψιχία τῆς ἀφανοῦς ἀρμονίας τοῦ κόσμου ὅλου καὶ νὰ τὰ μορφοποιήσει σὲ ἔργο λόγου. Δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν χρόνο, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶναι ἔρμαιο οὔτε τῆς ροῆς, οὔτε τῆς ἀνακύκλωσης. Κι αὐτὸ δίνει τὴν θριαμβευτικὴ αἴσθησις τῆς δικαίωσης τοῦ λογοτέχνη.

Ὅταν ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς στὸν πρῶτο λόγο τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ, λέει:

*Φλογέρα ἡ γλώσσα κι ἡ ὄψη μου
μὰ χίλιες ὄψεις παίρνω
καὶ τὸ τραγούδι μου χρησμός
καὶ ἡ μουσικὴ μου νόμος,
καὶ τὸ κορμὶ τοῦ τωρινοῦ στὸ περασμένο δίνω
καὶ ζωγραφιά τῆ μουσικῆ, τὸν ἦχο στίχο κάνω.*

Ἦξερε πολὺ καλὰ πὼς μὲ τὴν δική του δύναμη, ἀνασύροντας ἀπὸ τὴν χαμένη θάλασσα τοῦ χρόνου μορφές καὶ θέσεις αἰώνιες, δίνει στὸ περασμένο τὴν ζωντανία τοῦ τωρινοῦ καὶ στὸ τωρινὸ δίνει νόημα καὶ διάρκειαν.

Αὐτὴ τὴν πειστικὴ ἐνότητα τοῦ χρόνου μόνον ἡ δημιουργικὴ δύναμη — ἂν καὶ ὅταν ὑπάρχει — μπορεῖ νὰ τὴν ὀλοκληρώσει. Μὲ ἀγώνα, ἀσκηση καὶ κόπο, μοναξιά καὶ ἀμφιβολίες. Νὰ σὲ ὀδηγεῖ τὸ ἐνστικτό σου μόνον καὶ νὰ πορεύεσαι ὀλότρελα τυφλὸς στὸν χῶρο πού ὑπάρχει φῶς.

Εἶπα πρὶν, ἡ δημιουργικὴ δύναμη τοῦ λογοτέχνη ἂν καὶ ὅταν ὑπάρχει, καὶ θέλω νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο στὸ βᾶσανο πού ἀπὸ πάντα παιδεύει καὶ θὰ παιδεύει φύσεις εὐαίσθητες, φύσεις φιλόδοξες, ἀγνοῦς ἀγωνιστὲς τοῦ ὠραίου ἢ καὶ πονηροὺς καὶ ἀφελεῖς πού βλέπουν μέσα ἀπὸ τὴν δυνατότητα τῆς λογοτεχνίας μιὰ κάποια πιθανότητα ἐπιβίωσης.

“Όλοι, είτε τὸ ὁμολογοῦν είτε ὄχι, κατατρύχονται ἀπὸ τὸ βασανιστικὸ αἴσθημα τῆς ἀμφιβολίας. Θὰ τὸ βροῦμε σὲ σημειώσεις, σὲ ἡμερολόγια, σὲ γράμματα, σὲ ἐξομολογήσεις νὰ δίνει τὸ παρὸν μὲ μία ἔνταση πολλὲς φορές σπαραχτική. Ὑπάρχω, λένε; Εἶμαι αὐτὸς ποὺ νομίζω; Μήπως ὄνειροπολῶ καὶ ἀκροβατῶ κι αὐτὸ ποὺ ἔγραψα ὅποιος τὸ διαβάσει θὰ τὸ ξεχάσει ἀμέσως καὶ ὁ χρόνος δὲν θὰ σταθεῖ σὲ μένα; Αὐτὰ εἶναι τὰ ἀφελῆ, τὰ δηλητηριασμένα ἐρωτηματικὰ τῆς ἀμφιβολίας. Καὶ θυμᾶμαι ὅτι στὶς σημειώσεις του ὁ Albert Camus ἔγραφε:

«Ένας συγγραφέας δὲν πρέπει ποτὲ νὰ μιλάει γιὰ τὶς ἀμφιβολίες του ἀντί-κρυ στὴ δημιουργία του. Εἶναι τόσο εὐκόλο νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ κανεὶς: Ποιὸς σὲ πιέζει νὰ δημιουργήσεις, ἂν αὐτὸ εἶναι μία συνεχῆς ἀγωνία, γιατί τὸ ἀντέχεις; Οἱ ἀμφιβολίες μας εἶναι ὅ,τι πιὸ ἰδιαιτέρο ἔχουμε! Ποτὲ νὰ μὴ μιλάμε γιὰ τὶς ἀμφιβολίες μας ὅποιες καὶ νὰ εἶναι αὐτές!

Βέβαια, συνεχίζει, δὲν δουλεύεις μόνο γιὰ νὰ παράγῃς ἔργο, πιὸ πολὺ εἶναι γιὰ νὰ δώσεις ἀξία στὸν χρόνο σου...».

Μοιάζει τραγικὸ μαζὶ καὶ ἀστεῖο ἀκόμη καὶ ἡ σκέψη νὰ θέλει νὰ δώσει ἀξία στὸν χρόνο ποὺ τοῦ ἔχει δοθεῖ χωρὶς νὰ ἐρωτηθεῖ οὔτε γιὰ τὴν ἀρχὴ του οὔτε γιὰ τὸ τέλος του. “Ἄν μὲ αὐτὸ ἐννοοῦμε νὰ ἀξιοποιηθεῖ ἐπωφελῶς ὅπως ὄριζαν οἱ παλιὲς χρηστομάθειες, ἴσως θὰ πρέπει νὰ μὴν ξεχνᾶμε πὼς οἱ καλὲς προθέσεις δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν λογοτεχνία· κερδίζοντας ὅσο γίνεται πιὸ πολὺ γνώση, ζώντας μὲ φαντασία καὶ ὄνειρα σὲ συνειρμούς καὶ διασυνδέσεις μὲ ἄγνωστα στοιχεῖα τοῦ εἶναι μας, ἀναζητώντας τὴ συνέχεια τοῦ χρόνου ποὺ γιὰ τὸν λογοτέχνη σημαίνει ὄχι μόνο ζωή, ἀλλὰ ἀποκάλυψη μυστικῶν.

Μὲ ἀστραπὲς φωτὸς πορεύεται ὁ λογοτέχνης, αὐτὲς περιμένει, αὐτὲς προκαλεῖ συχνὰ χωρὶς νὰ τὸ συνειδητοποιεῖ ἀπόλυτα: ὑπάρχει γι’ αὐτὴν τὴν ἐλάχιστη στιγμή ποὺ θὰ τὸν ὀδηγήσει πιὸ βαθιὰ στὸ ἄγνωστο. Καὶ εἶναι φυσικὸ καὶ νόμιμο νὰ ἀμφιβάλλει.

Ὁ Τόμας Μὰν σὲ ἓνα γράμμα του στὴν Καρολίνα Newton, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1957, ἔγραφε: «Έχετε δίκιο. Ἐκατὸ χρόνια ἴσως μᾶς ποῦνε τὴν ἀλήθεια. Θὰ γείρω τὸ κεφάλι μου γιὰ νὰ ἀναπαυθῶ χωρὶς νὰ ἔχω καμία ἰδέα τοῦ ποιά ἦταν ἡ ἀξία μου καὶ ποιά θὰ εἶναι. Ἴσως νὰ μοῦ ἔχουν γίνῃ πάρα πολλὲς τιμὲς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ζωῆς μου καὶ νὰ ἔχω σπαταλήσει τὴν ἀμοιβή μου...».

Μὲ ἀπλότητα ὀλοκληρωμένου δημιουργοῦ ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἀξία του, ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ὑπόστασή του ἀλλὰ καθὼς ἦταν πάντα, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, ἓνας «ἰσορροπιστής, ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ ἐπιβιώνει:

«Ἐνστικτωδῶς γέρνω πρὸς τὰ ἀριστερά, ὅταν τὸ καράβι ἀπειλεῖ νὰ ἀνατραπεῖ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἀντίστροφα...».

Ἔτσι, τὴν ἀγνοία τῆς ὅποιας ἀξίας του δὲν τὴν ἀντιμετωπίζει τραγικὰ ἀλλὰ μὲ χιοῦμορ σὰν κατανάλωση τῆς ἐπίγειας ἀμοιβῆς του.

Κατὰ κάποιον τρόπο οἱ περισσότεροὶ λογοτέχνες ζοῦν τὸν χρόνον μὲ τὴν καλὴ διάθεση τοῦ ἰσορροπιστῆ. Δὲν ἀφήνει κανένας εὐκόλως τὸ σκάφος νὰ γείρει ἐπικίνδυνα, ὡς τὸ σημεῖο νὰ κοπεῖ ἢ ἐπαφῇ μὲ αὐτὸ ποὺ λέμε χρόνον.

Ἀναρωτιόμαστε ποιά πίεση ζεῖ ὁ λογοτέχνης ἀπὸ τὴν αἴσθησι τοῦ χρόνου καὶ πῶς τὴν ἀντιμετωπίζει στὴν δουλειά του, στὴν λογοτεχνικὴ δημιουργία. Λέω πὼς ἴσως αὐτὴ ἢ σχέση καὶ ἢ ἀλληλοεπίδρασι θὰ πρέπει νὰ κινεῖται μὲ τοὺς ἴδιους μηχανισμοὺς λειτουργίας ὅπως καὶ στὸν ἐρευνητῆ. Ἡ συνέχεια τοῦ χρόνου εἶναι ἀδιάσπαστη, ἢ στάσι τοῦ ἐρευνητῆ τείνει συγχρόνως καὶ στὶς τρεῖς παρουσίες τοῦ χρόνου, καὶ στὸ ἐλάχιστον παρὸν καὶ στὸ πολὺ μακρινὸ παρελθὸν καὶ στὸ ἄγνωστο μέλλον. Ὅμοια εἶναι ἢ στάσι τοῦ μπρὸς στὸ τυχαῖο, ποὺ θὰ ἐπιτρέψει ἢ θὰ ἀποτρέψει καίριες ἀποφάσεις γιὰ τὴν δημιουργία ἔργου.

Ὁ Μίλαν Κούντερα στὸ ὠραῖο του δοκίμιον γιὰ τὸ μυθιστόρημα λέει:

«Ὁ μυθιστοριογράφος δὲν εἶναι οὔτε ἱστορικὸς οὔτε προφήτης. Εἶναι ἐξερευνητῆς τῆς ὑπαρξῆς».

Μοῦ ἄρεσε ἰδιαιτέρα αὐτὸς ὁ ὀρισμὸς, γιὰτὶ δικαίως μέσα μου προσωπικὲς μου σκέψεις καὶ ἀπαντοῦσε μὲ βεβαιότητα σὲ ἐρωτηματικά. Δὲν ξέρω ἂν εἶναι μεγάλος συγγραφέας ὁ Μίλαν Κούντερα, ὁ χρόνος θὰ τὸ δείξει. Εἶπε ὅμως μερικὰ πράγματα, γιὰ τὸ μυθιστόρημα ἰδίως, τόσο σωστά, τόσο δικά μας καὶ τὰ εἶπε μὲ θάρρος ἀσυνήθιστο. Π.χ. «Τὸ μυθιστόρημα ἀνακάλυψε τὸ ὑποσυνείδητον πρὶν ἀπὸ τὸν Φρόντ, τὴν πάλη τῶν τάξεων πρὶν ἀπὸ τὸν Μάρξ καὶ ἀσκεῖ τὴν φαινομενολογία (τὴν ἀναζήτησι τῆς οὐσίας τῶν ἀνθρώπινων καταστάσεων) πρὶν ἀπὸ τοὺς φαινομενολόγους. Τί ὑπέροχες φαινομενολογικὲς περιγραφὲς βρίσκονται στὸν Προύστ, ὁ ὁποῖος δὲν γνώρισε κανένα φαινομενολόγον!».

Ὑπάρχει πάντα κυρίαρχη ἢ προσωπικὴ μνήμη, ἢ προσωπικὴ ἐμπειρία ποὺ κατευθύνει τὸν λογοτέχνη στὴν δημιουργία ἔργου. Ἄν ὁ χρόνος τοῦ εἶναι εὐνοϊκός, ἂν οἱ ὄρες τοῦ εἶναι γόνιμες, τότε μπορεῖ νὰ προχωρήσει πρὸ βαθιὰ σὲ κάτι ποὺ κανένας δὲν τὸ ἔχει οὔτε σκεφτεῖ οὔτε πλησιάσει ποτὲ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου καὶ ποὺ περιμένει αὐτὸν νὰ τὸ μορφοποιήσῃ καὶ νὰ τὸ δείξῃ στὰ θαμπωμένα μάτια τῶν ἄλλων. Αὐτὴ ἢ δροσερὴ καὶ ζωογόνα αἴσθησι τῆς ἀναζήτησι μιᾶς ιδέας, ἐνὸς σχήματος ποὺ νὰ πείθει τοὺς ἄλλους — δικούς καὶ ξένους, ἐχθρούς καὶ φίλους — πὼς ἐσὺ ὁ ἄξιος, ὁ προικισμένος ἀπὸ τὶς Μοῦσες δημιουργήσῃς κάτι ἀπόλυτα δικό σου, αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα προσωπικὸ θαῦμα, ὄνειρον ὅλων τῶν ποιητῶν καὶ πεζογράφων.

Πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς πολὺ νέος ἢ πολὺ μεθυσμένος ἀπὸ δημιουργικὴ διάθεση καὶ νὰ μὴν ξέρει τί σημαίνει ἡ φράση: Τὸ καινούργιο εἶναι τόσο παλιὸ ὅσο καὶ ὁ κόσμος!

Χρειάζεται πολλὴ σκέψη, πολὺ θάρρος, πολλὴ ὑπομονὴ γιὰ νὰ συνεχίσει νὰ γράφει κάποιος γνωρίζοντας πὼς τίποτα δὲν εἶναι ἀπόλυτα δικό του! Μόνον ὁ προσωπικὸς τρόπος στὸν συνδυασμὸ τῶν λέξεων καὶ ἡ φαντασία εἶναι δικὰ του.

Θυμᾶμαι τὴν θαρραλέα φράση τοῦ Σεφέρη στὶς *Δοκιμές*:

«Ὁ καθένας μας εἶναι φτιαγμένος ἀπὸ ἓνα πλῆθος ζωντανῶν καὶ πεθαμένων». Καὶ συνεχίζει: «Δὲν πιστεύω νὰ φαντάζεται κανένας πὼς ὑπάρχει ἄνθρωπος στὸν κόσμο, οὔτε ὁ Ὅμηρος, οὔτε ὁ Μέγας Βασίλειος ἢ ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, πὺ νὰ μπορεῖ νὰ γράφει ἔστω καὶ πέντε γραμμὲς μὲ τὶς ἀτομικὲς του δυνάμεις!».

Εἶναι δύσκολο ἀναμφισβήτητα νὰ τὸ παραδεχτεῖς αὐτό, ἰδίως ὅταν εἶσαι πολὺ νέος καὶ πνίγεται ἀπὸ τὴν βεβαιότητα ὅτι μπορεῖς ἐσὺ νὰ ἐκφράσεις μὲ τὸ δικό σου μοναδικὸ τρόπο ἰδέες, κάλλος, κλπ., τίμια κερδισμένα στὸ δικό σου χρόνο καὶ μὲ τὶς δικές σου δυνάμεις. Οὔτε εὐκολο εἶναι, οὔτε δυνατό. Ὅλα ἐσένα περιμένουν νὰ τὰ ἀποτυπώσεις, ὀλοκληρώνοντας τὴν ὑπαρξή σου.

Μπορεῖ ὁ λογοτέχνης, καὶ ὁ πιὸ προικισμένος, νὰ ἀγνοεῖ τὸν χρόνο καὶ μάλιστα τὸν παρελθόντα χρόνο;

Ἐκεῖνο πού εἶναι βέβαιο εἶναι πὼς ὑφίσταται ὁ λογοτέχνης τὴν πίεση τοῦ παρόντος χρόνου, τοῦ σήμερα. Τὴν ὑφίσταται σὰν ὑποχρέωση σχεδὸν ἠθικὴ νὰ ἐκφράσει τὴν ἐποχὴ του, τὴν ἀντιμετωπίζει ὅμως καὶ μὲ τὴν βεβαιότητα ὅτι μόνο τὸ σήμερα μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει τὸ αὔριο.

Ὁ λογοτέχνης, ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι μέσα στὰ μικρὰ πλαίσια τῆς ἐλευθερίας του, ἐπιλέγει τὴν πορεία του ἢ ἀφήνεται νὰ ἐπιλέξουν ἄλλοι γι' αὐτόν.

Γνωρίζει ὅμως πολὺ καλὰ πὼς αὐτὸς θὰ εἶναι ὁ ἠττημένος ἔτσι ἢ ἄλλιως, γιὰτὶ ἓνα τίποτα μπορεῖ νὰ ἀλλάξει τὸν ρυθμὸ τοῦ κόσμου του.

Οἱ στίχοι τοῦ Βιζυηνοῦ εἶναι παρόντες σήμερα ὅσο ποτὲ ἄλλοτε:

Ἀπὸ τότε πού θρηνωῖ τὸ ξανθὸ καὶ γαλανὸ καὶ σὺράνιο φῶς μου

Μετεβλήθη ἐντός μου ὁ ρυθμὸς τοῦ κόσμου.

Νὰ ἤθελε νὰ πεῖ: ὁ ρυθμὸς τοῦ χρόνου; Δὲν εἶναι ἀυθαιρεσία, δὲν εἶναι ἀσέβεια τάχα στὸν μεγαλύτερο διηγηματογράφου τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας νὰ θεωρήσουμε — ἔστω καὶ γιὰ λίγο — τὸν ρυθμὸ τοῦ κόσμου ὡς ρυθμὸ τοῦ χρόνου, δηλαδὴ τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς;

Ὁ λογοτέχνης ὅμως μπορεῖ τὶς δονήσεις καὶ τὶς μεταβολὲς καὶ τὶς πιὸ ἐλάχιστες πού ζεῖ καὶ αἰσθάνεται κάθε στιγμή νὰ τὶς χρησιμοποιήσῃ σὰν πρῶτο ὑλικό,

νά τις μεταλλάξει σέ ἔργο, σέ στίχους σάν αὐτούς τοῦ Βιζυηνοῦ πού γράφτηκαν μάλιστα ὅταν αὐτὸς εἶχε χάσει κάθε ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικότητα.

Ἐδικοιολόγητα πολλά παραμερίζονται, θὰ ἔλεγα ξεχνιοῦνται, ὥσπου νὰ ἔρθει κάποτε μιὰ συγγενῆς εὐαισθησία στὸν ἀδιάφορο κόσμον νὰ θυμηθεῖ, νὰ ἀξιολογήσει, νὰ γνωρίσει πάλι τὸ ἔργο, τὸν ἄνθρωπον, τὴ ζωὴ του.

Ἐναφέροντας τὸν Βιζυηνό, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω τὸ φαινόμενο αὐτὸ στὴν σχέση τοῦ λογοτέχνη μὲ τὸν χρόνον.

Εἶναι συγκινητικὸ τὸ πόσον οἱ νέοι σήμερον τὸν διαβάζουν, τὸν νιώθουν δικούς τους, ὅσον δὲν τὸν εἶχαν νιώσει οἱ νέοι τῆς γενιᾶς του. Ἡ εὐαισθησία τῶν νέων σήμερον ταυτίστηκε μὲ τὴν δική του, τόσον χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Βιζυηνοῦ καὶ ἀνακαλύπτει σήμερον τὴν οὐσία τοῦ ἔργου του.

Εἶναι ἓνα συνηθισμένο φαινόμενο πού θὰ τὸ συναντήσουμε σὲ ὅλες τὶς λογοτεχνίες τοῦ κόσμου. Αὐτὴ ἡ τυχαία, ὅπως καὶ ἀνεξέλεγκτη ἀναβίωση μέσα στὸν χρόνον ὑπάρχει στὸ ὑποσυνείδητον τῶν λογοτεχνῶν καὶ τοὺς βοηθεῖ, ἀλαφρώνει τὴν δίκαιη ἢ ἀδικη πικρία γιὰ τὴν ἄγνοια καὶ τὴν μὴ ἀναγνώριση ἐν ζωῇ.

Καὶ γιὰ νὰ ἔρθουμε στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη, τὸ παράδειγμα τῆς προβολῆς καὶ τῆς μελέτης τοῦ πεζογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ρόμπερτ Μιούζιλ στὶς ἡμέρες μας εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ πειστικά. Μὲ καθυστέρηση ἐξήντα χρόνων γνωρίσαμε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ μυθιστορήματα τοῦ αἰῶνα μας («Ὁ ἄνθρωπος χωρὶς ἰδιότητες») τοῦ ἀστριακοῦ Ρόμπερτ Μιούζιλ. Ὁ χρόνος γι' αὐτόν, μποροῦμε νὰ ποῦμε, στάθηκε ἀρνητικὸς. Ἡ πραγματικότητα, πού τόσο οὐσιαστικὰ ἀναλύει καὶ ἐξερευνᾷ καὶ πού τὴν καταργεῖ μὲ τὸ ἔργο του, μοιάζει σάν νὰ τὸν ἐκδικεῖται. Αὐτὸ τὸ ἀστραφτερὸ μυαλό, τὸ ἐρευνητικὸ σὲ βάθος λογοτεχνικὸ ταλέντον χρειάστηκε νὰ ἀνακαλυφτεῖ πάλι, χρόνια μετὰ τὸ θάνατόν του, νὰ μελετηθεῖ τὸ ἔργο του καὶ μαζί τὰ ἡμερολόγια καὶ οἱ σημειώσεις του καὶ νὰ γίνεῖ, μὲ τὸ καταπληκτικὸ ὕλικόν πού αὐτά, προσφέρουν, κτῆμα τῶν πολλῶν. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ἡμερολογίου καὶ τῶν σημειώσεων κυκλοφόρησε μόλις τὸ 1981.

Μία φράση δική του μόνο θὰ ἀναφέρω ἀπὸ τὸν *Ἄνθρωπον χωρὶς ἰδιότητα*, πού λέει πολλά:

Ἄραγε χρησιμοποιεῖ κανεὶς σωστά τὸν ἐαυτόν του βάζοντας μία τόσο μικρὴ κηλίδα πάνω στὴν αἰωνιότητα.

Βέβαια ὑπάρχουν πάντα κάποιες ἐξηγήσεις, ἂν θελήσει κανεὶς νὰ ἐμβαθύνει στὸν μηχανισμό τῆς παντελοῦς ἐξαφάνισης, γιὰ πολὺ μεγάλο χρονικὸν διάστημα, ἐνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου καὶ τῆς ὀλότελα τυχαίας ἀνακάλυψής του ἀπὸ κάποιον πού εἶχε τὸν ἴδιον καημὸν γιὰ τὰ γράμματα καὶ γίνεται ὁ διάμεσος γιὰ νὰ παρουσιαστεῖ, μετὰ αἰῶνος σιωπῆς, ἓνα ἔργο στὸ παρόν.

Ἄν αὐτό, ὅπως εἶπαμε, ἔχει συμβεῖ σέ ὅλες τις λογοτεχνίες, ἐμεῖς ἐδῶ ἔχουμε τὴν κορύφωσή του στὴν περίπτωση Παλαμᾶ — Κάλβου. Ἄξιζει νὰ ξαναθυμηθοῦμε τὸ πῶς καθιέρωσε ὁ Παλαμᾶς τὸν λησμονημένο Κάλβο στὴν διάλεξη ποὺ ἔδωσε στὶς 16 Μαρτίου τοῦ 1889 μὲ θέμα: «Κάλβος ὁ Ζακύνθιος»:

«Παρθήλον ἔκτοτε ἔτη, ἐνθυμοῦμαι ὅτι ἠγόρασα ποτὲ ἔκ τινος παρὰ τὴν Ἁγίαν Εἰρήνην παλαιοπώλου δύο τομίδια ἑλληνικῶν ποιημάτων· κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἠγάπων ἀσυνειδήτως τοὺς στίχους καὶ δύο ὁμοιοκαταληξίαι, ὅποτεδῆποτε μὲ συνεκίνουν βαθέως. Τὸ ἐν ἑκ τῶν τομιδίων ἦτο ὁ Ὀδοιπόρος τοῦ Παναγιώτη Σούτσου. Πρὸ πολλοῦ ἀνεζήτουν τὸ βιβλίον τοῦτο. Τὴν εὐρεσίην του ἀπεδέχθη ὡς δῶρον τῆς θείας Προνοίας καὶ κατέβαλα προθύμως τὸ ἀντίτιμον αὐτοῦ.

Ἐξ ἐναντίας τὸ ἄλλο τομίδιον συγκατετέθη μόνον τῇ ἐπιμόνω παρακλήσει τοῦ παλαιοπώλου νὰ φορτωθῶ ἀντὶ καταβολῆς εὐτελεστάτου τιμήματος. Ἐπαυθὼν εἰς τὸ δωμάτιόν μου διῆλθον ὀλοκλήρους ὥρας ἐν ἐκστάσει καὶ ἀφοῦ ἐκορέσθη ἐξ αὐτοῦ ἔπειτα τὴν χεῖρα πρὸς τὸ δεύτερον βιβλίον ἀγνώστου, ἀγνώστου εἰς ἐμὲ πάντως. Τὸ ἀνοῖξα μηχανικῶς καὶ εἰς τὴν σελίδα ἐφ' ἧς τυχαίως προεκλήθησαν τὰ ὄμματά μου ἀρένων, ἄλλοτε μὲν ἐλκνόμενος ἄλλοτε δὲ ἐκπληττόμενος, τοὺς στίχους ὑπὸ τὸν τίτλον ὁ Ὀκεανός. Τοὺς στίχους ἔγραψεν ὁ Ἀνδρέας Κάλβος ἐκ Ζακύνθου.

Σήμερον διάφορα ἔχομεν τοῦ ἐν τῇ ποιήσει καλοῦ. Ὁ Ὀδοιπόρος τοῦ Σούτσου μὲ κινεῖ σχεδὸν εἰς μειδίημα, ἀλλὰ θαυμάζω τὰς Ὠδὰς τοῦ Κάλβου!»,

Αὐτὸ ἦταν ἡ ἀρχή.

Τὸ 1934 ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς στὴ μελέτη του «Κάλβος» γιὰ ἄλλη μία φορὰ ἔγραψε:

«Ἡ μελέτη μου γιὰ τὸν Κάλβο ἔδραψε καρποὺς εὐχόμενος μέσα στὴ λογοτεχνία, μιᾶς καὶ ἀνοῖξε δρόμος πλατύς, πολυσύχναστος, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ...

Ἡ εἰλικρίνεια, ποὺ καθὼς φαίνεται μὲ ἔκαμε νὰ τὸ παραστήσω τὸ φαινόμενο, ἦταν εὐτυχισμένη».

Ὅλη αὐτὴ ἡ ἱστορία μᾶς βεβαιώνει πὼς ἡ αὐτόνομη δύναμη τοῦ ἀπόλυτα ὠραίου, ὅπως ἡ ποίηση τοῦ Κάλβου, δίνει ζωὴ καὶ διάρκειαν στὸ ἔργο, ἄσχετα ἀπὸ τὴν κατάφαση ἢ τὴν σιωπὴ ποὺ μπορεῖ νὰ τὸ ἀκολουθήσει

Ἄλλωστε τὸ τυχαῖο λειτουργεῖ μόνον του μέσα στὸ χρόνο καὶ ἴσως ἔτσι νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸ ἀναγκαῖο. Ἴσως ὁ Ἑλληνισμὸς ἐκείνη τὴν ὥρα ποὺ ὁ Παλαμᾶς διάβαζε τοὺς στίχους τοῦ Κάλβου νὰ εἶχε πρὸ πολλοῦ παρὰ ποτὲ τρομαχτικὴ ἀνάγκη ἀπὸ αὐτὴ τὴν μετάγγιση ὑψηλῆς ποίησης, αὐτογνωσίας καὶ ἠθους αὐστηροῦ.

Τὸ θέμα εἶναι κάπως ὀλισθηρὸ καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ παρασυρθεῖ σὲ ἄλλες σκέψεις, χωρὶς νὰ ἔχει τὴν αὐταπάτη ἢ τὴν ἱκανοποίηση πὼς φωτίζει κάπως τὸ τί χρειάζεται ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν πορεία του στὸ χρόνο.

Ὁ Φερνάντο Πεσσόα, ὁ μεγάλος Πορτογάλος μὲ τις πολλὰς ποιητικὰς προσωπικότητες καὶ τὰ πολλὰ ὀνόματα, στὸ ἔργο του «Τὸ βιβλίο τῆς ἀνηχυσίας» λέει:

«Δὲν ξέρω τί εἶναι ὁ χρόνος. Δὲν ξέρω ποῖο εἶναι τὸ ἀληθινὸ του μέτρο. Ἄν κάθε φορὰ ἔχει κάποιο μέτρο. Τὸ μέτρο τῶν ρολογιῶν; Ξέρω πὼς εἶναι ψεύτικο. Χωρίζει τὸ χρόνο μερικῶς ἀπὸ τὸν ἔξω. Τὸ μέτρο τῶν συγκινήσεων; Ξέρω πὼς καὶ αὐτὸ εἶναι ψεύτικο. Χωρίζει ὄχι τὸ χρόνο ἀλλὰ τὴν αἴσθησι τοῦ χρόνου. Τὸ μέτρο τῶν ὄνειρων εἶναι καὶ αὐτὸ σφαλῆρό. Προσεγγίζουμε κάτι πότε ἀργά, πότε ταχύτατα καὶ αὐτὸ ποῦ ζοῦμε εἶναι γρήγορο ἢ ἀργὸ ἀνάλογα μὲ μία μυστικὴ ἐκροὴ τῆς ὁποίας ἀγνωστὴ τῆ φύση...».

Καὶ ὁμως τὰ ὄνειρα εἶναι ἴσως ὁ χῶρος μας, καὶ τὸ μέτρο μας.

Ἄν ἰσχύει αὐτὸ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, θὰ ἔλεγα πὼς ἰσχύει πιὸ πολὺ γιὰ τοὺς λογοτέχνες.

Ἔχουμε τὸ προνόμιο καὶ τὴν ἐλευθερίαν νὰ ὀνειρευόμαστε, ἔτσι λένε...

Οὐσιαστικὰ ὁ λογοτέχνης ζεῖ ὀρισμένον χρόνον σὲ μία παράλληλη πραγματικότητα ποὺ πορεύεται ἄσχετα ἀπὸ τὸν βιολογικὸ καὶ ἱστορικὸ χρόνον καὶ αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν δημιουργίαν ἔργου τέχνης ἢ στὸ τίποτα. Στὸ τίποτα ποὺ παραδοκεῖ πάντα.

Αὐτὸ τὸ τίποτα μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἔντονη ἐπίδρασις ἢ ἡ ἀκριτὴ ἐπανάληψις. Ὅσο κρατᾷ ὁμως τὸ ὄνειρον τὴν πρωταρχικὴν τοῦ δύναμιν, ὁ λογοτέχνης ὀδηγεῖται στὴν ἀποκαλυπτικὴ σύνθεσι παραδομένος στὴν μαγευτικὴ ὥρα ποὺ θὰ ἔλεγα, πὼς αὐτὴ εἶναι ὁ δικὸς του, ὁ προσωπικὸς του χρόνος, ὅπως καὶ ἡ δικὴ του προσωπικὴ μνήμη.

Οἱ λογοτέχνες, ὑπακούοντας στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιταγή, ἀφήνονται νὰ δημιουργήσουν, ἄλλοι μὲ τὰ μάτια προσηλωμένα στὸ παρελθόν καὶ ἄλλοι στὸ παρόν. Ὑπάρχουν βέβαια καὶ οἱ μελλοντολόγοι, εἰδικευμένοι πιὸ πολὺ σὲ ἔργα ἐπιστημονικῆς φαντασίας. Κανένας δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ μὲ βεβαιότητα ὅτι ἀνήκουν στὸ χῶρον τῆς λογοτεχνίας ἢ τῆς παραλογοτεχνίας.

Ἡ φράσι τοῦ Νίτσε, ὅτι ἡ ζωὴ δὲν ἔχει κανένα νόημα καὶ ὅλα εἶναι εἰς μάτην, ἐλλοχεῖ στὴν ἀνθρώπινον φύσιν ὅσο καὶ τὸ ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἓνα θαῦμα. Καὶ τὰ δύο, καὶ τὸ θαῦμα καὶ τὸ εἰς μάτην, δίνουν ἀξίαν ἀκόμη καὶ στὸ ἀδυσώπητον λεπτὸ ποὺ κάθε δημιουργὸς προσπαθεῖ νὰ ἀξιοποιήσῃ. Ἄν στηρίζεται στὸ παρόν, τὸ μεγεθύνει καὶ τὸ διαφημίζει καὶ δίνει τὴν ἐντύπωσιν πὼς μόνον τὸ παρόν ἔχει νόημα καὶ δύναμιν.

Εἶναι πάντα ζήτημα προσωπικῆς ἐπιλογῆς ἢ στάσι τοῦ λογοτέχνη στὴν ἀξιολόγησι τοῦ χρόνου καὶ βαρβαίνει μόνον αὐτὸν καὶ κανέναν ἄλλον.

Σὲ ἀντίθεσιν μὲ αὐτὴ τὴν στάσιν ἀπέναντι στὴ σημασίαν τοῦ παρόντος, ἔχουμε καὶ τὴν τελειῶς διαφορετικὴν, τὴν προσωπικὴν ἐπιλογὴν τῆς μνήμης, τῆς μοναξιάς, τῆς μακριᾶς ὑπομονῆς, χωρὶς τὴν πίεσιν τοῦ χρόνου, χωρὶς τὸ ἄγχος τοῦ παρόντος.

Ὁ Ρίλκε ἔχει αὐτὴ τὴ θέση. Στὸ μυθιστόρημά του τὸ ἐξομολογητικό: *Οἱ σημειώσεις τοῦ Μάλτε Λάουρυντς Μπρίγκε*, ὅπου ἐκφράζει τὴ στάση του στὴ ζωὴ, στὸ χρόνο καὶ στὴν πνευματικὴ δημιουργία, λέει:

«Ἄλλιμονο, μὲ τοὺς στίχους κατορθώνει κανεὶς τόσο λίγα ὅταν τὰ γράφει νωρίς. Θὰ ἔπρεπε κανένας νὰ περιμένει καὶ νὰ μαζεῦει νόημα καὶ γλκνύτητα μιὰ δλόκληρη ζωὴ, καὶ ἂν εἶναι δυνατὸν μία μακριὰ ζωὴ, καὶ ὕστερα, ὀλότελα στὸ τέλος ἴσως, θὰ μπορούσε κανεὶς τότε νὰ γράφει δέκα σειρὲς πού νὰ εἶναι καλές. Ἐπειδὴ οἱ στίχοι δὲν εἶναι αἰσθήματα καθὼς νομίζουν οἱ ἄνθρωποι (αὐτὰ τὰ ἀποχτάει κανεὶς ἀρκετὰ νωρίς), εἶναι ἐμπειρίες...».

Παρόμοια φαίνεται νὰ εἶναι ἡ στάση καὶ τοῦ Μαρσέλ Προυστ. Ἀπὸ μία ὀρισμένη μάλιστα ἐποχὴ τελειώνοντας τὸ μεγάλο του ἔργο, ξανακερδίζοντας τὸν χαμένο χρόνο, γράφει:

«Τὰ βιβλία εἶναι ἔργο τῆς μοναξιᾶς καὶ τῆς σιωπῆς. Τὰ παιδιὰ τῆς σιωπῆς δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν τίποτα κοινὸ μὲ τὰ παιδιὰ τῆς κουβέντας».

Καταβυθίζεται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κόσμου, στὴν μοναξιὰ καὶ συνεχίζει ὡς τὸ τέλος τὴν σκληρὴ δουλειὰ ὑπομονετικοῦ κατὰδικου.

Μὲ τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη στάση οἱ λογοτέχνες δημιουργοῦν καὶ θὰ δημιουργοῦν ἔργο πού ὅπως εἶναι γνωστὸ ὅσο καὶ νὰ εἶναι ἔκφραση τῆς προσωπικότητος τοῦ συγγραφέα εἶναι τελείως αὐτόνομο μέσα στὸ χρόνο, διαγράφει τὴ δική του πορεία, συχνὰ πιὸ πλατιὰ ἢ πιὸ περιορισμένη ἀπὸ τὴν φαντασία καὶ τὰ ὄνειρα τοῦ λογοτέχνη.

Ὅπως γράφει ἐπιγραμματικὰ ὁ Ἀπόστολος Σαχίνης στὸ βιβλίον του *Προσεγγίσεις*:

Ὁ δρόμος τῆς τέχνης στὴν ἱστορία καὶ στὸ χρόνο δὲν εἶναι πλατιὰ καὶ σίγουρη λεωφόρος ὅπου μπορούμε μὲ ἀσφάλεια νὰ ταξιδέψουμε καὶ ὅπου βαδίζουμε πάντα πρὸς τὰ ἔμπροσ.

Ὁ δρόμος πού ὀδηγεῖ πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς ὁμορφιᾶς δὲν εἶναι ἕνας οὔτε πάντα ἐνκόλομβρετος καὶ χρειάζεται δύναμη ψυχῆς καὶ εὐαισθησία γιὰ νὰ φτάσει κανεὶς στὸ τέμα. Τὸ ἔργο περιέχει ἐν δυνάμει ὄλο τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν καὶ προσφέρεται πάντα στὴν κρίση τοῦ μέλλοντος.